

dr hab. Anna Piechnik, prof. UJ
Katedra Lingwistyki Kulturowej i Socjolingwistyki
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Jagielloński

Recenzja pracy doktorskiej **mgr Katarzyny Kraczoń**
pt. *Semiotyka gestów rytualnych w polskiej obrzędowości rodzinnej i*
dorocznej,
napisanej **pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Adamowskiego**
oraz **promotor pomocniczej dr hab. Marty Wójcickiej, prof. UMCS**
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2022, ss. 339.

Dysertacja doktorska Pani mgr Katarzyny Kraczoń sytuuje się w kręgu badań semiologicznych i antropologiczno-kulturowych mających za przedmiot kulturę społeczności tradycyjnej. Z bogatych przejawów tej kultury Doktorantka wybrała gest rytualny jako temat szczegółowych, wieloaspektowych analiz i postawiła sobie za cel pokazanie miejsca oraz funkcji gestów rytualnych jako strukturalnych i semantycznych elementów obrzędów, a także eksplikację wybranych gestów powtarzanych rytualnie przez tradycyjną społeczność (s. 5). Wybór tematu badawczego, w świetle faktu, iż „czynności rytualne w obrzędach rodzinnych i dorocznych nie doczekały się dotąd systematycznego i holistycznego opracowania” (s. 5), a przy tym – jako elementy tradycyjnych obrzędów – współcześnie zanikają, sprawia, że dysertacja ta jest dziełem oryginalnym i przyczynkarskim.

Bazę materiałową dysertacji stanowi olbrzymi i jakościowo bardzo różnorodny korpus. Doktorantka korzysta z zapisów obrzędów i ich składowych oraz ze źródeł folklorystycznych autorstwa badaczy kultury ludowej od końca XIX do XXI w., a także z opracowań leksykograficznych oraz kilku stron internetowych (szczegółowy spis cytowanych źródeł zawiera ponad 250 pozycji, s. 315-326). Podstawa materiałowa rozprawy obejmuje także bogate źródła wywołane, w tym wywiady przeprowadzone przez Doktorantkę podczas badań terenowych w 28 miejscowościach wschodniej i południowej Polski z użyciem rozbudowanego, autorskiego kwestionariusza (zamieszczonego w końcowej części rozprawy) oraz materiały zdeponowane w Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne” Instytutu Filologii

Polskiej UMCS w Lublinie, Archiwum Badań Terenowych Instytutu Nauk o Kulturze UMCS w Lublinie oraz Archiwum Programu Historia Mówiona "Brama Grodzka – Teatr NN" w Lublinie. Odrębne źródło ekscerpcji stanowią w pracy fotografie i filmy dokumentujące zachowania obrzędowe. Na podkreślenie zasługuje przemyślana koncepcja doboru źródeł. Wykorzystywane materiały wzajemnie się bowiem uzupełniają: film rejestruje gest bez jego interpretacji, wywiad pozwala na zaznaczenie podmiotowej perspektywy obrzędu oraz interpretacji przedmiotu opisu - w oderwaniu jednak od kontekstu obrzędowego, zaś źródła zastane dostarczają materiału w dużej mierze historycznego. Materiały historyczne obrazują trwałość i osadzenie analizowanych gestów w ludowej tradycji, a także odsłaniają – nieczytelny bez tej podbudowy – semantyczny i pragmatyczny wymiar niektórych elementów obrzędów, zaś sięgnięcie po najnowsze relacje mieszkańców wsi pozwala zobrazować przemiany zachodzące w kulturze ludowej. Imponująca baza materiałowa, bardzo bogato prezentowana i funkcjonalnie wykorzystywana w części analitycznej recenzowanej rozprawy, pokazuje znakomitą orientację Pani Katarzyny Kraczoń w źródłach do badań kultury ludowej.

Recenzowana rozprawa ma przejrzystą konstrukcję, charakterystyczną dla opracowań naukowych. Zasadnicza część dysertacji składa się z pięciu numerowanych rozdziałów poprzedzonych wstępem i zamkniętych podsumowaniem. Na końcu rozprawy zamieszczono spis bibliograficzny, rozwiązanie przywoływanych skrótów, kwestionariusz, wykaz materiałów terenowych oraz filmów. Struktura rozprawy jest logiczna, zachowująca właściwe proporcje części teoretyczno-metodologicznej, stanowiącej podbudowę opisu i – będącej sednem opracowania – partii analityczno-interpretacyjnej, najbardziej rozbudowanej.

We wstępie Autorka rozprawy zarysowuje problem badawczy oraz założenia metodologiczne, przedstawia podstawę materiałową, a także omawia strukturę pracy. W rozdziale pierwszym zaprezentowana została historia badań nad gestami, począwszy od zainteresowania mową ciała w starożytności, zwłaszcza w greckiej i rzymskiej retoryce przez omówienie rozwoju naukowego badania komunikacji niewerbalnej, po charakterystykę interdyscyplinarnych badań nad językiem ciała i gestem. Osobno w tym rozdziale Doktorantka omawia dotychczasowy stan badań nad gestami rytualnymi powtarzanymi w konkretnych sytuacjach obrzędowych. Tego typu opracowania są stosunkowo nieliczne i koncentrują się raczej na poszczególnych, pojedynczych gestach obrzędowych. Krytyczna lektura literatury przedmiotu skłoniła Autorkę do sformułowania wniosków, które słusznie uznaje za szczególnie istotne dla badań nad podjętą problematyką (s. 31). Doktorantka zauważa, że – ze względu na zainteresowanie niewerbalnymi elementami komunikacji w obrębie wielu dyscyplin

naukowych – w poszukiwaniu najlepszej metody analizy gestu nie można ograniczać się do propozycji jednej tylko dyscypliny. Ponadto komunikacji niewerbalnej i jej elementów (w tym gestów) nie da się odizolować od komunikacji werbalnej, a podczas poddawania gestów naukowemu oglądowi należy osadzić je w kontekście społecznym i kulturowym. Wnioski te znajdują zastosowanie w praktyce w części analitycznej rozprawy.

Drugi z rozdziałów teoretycznych dotyczy metodologii badania gestów w kontekście semiotyki kultury. Dużo miejsca Autorka poświęca w nim badaniom nad znakowym charakterem zjawisk kulturowych oraz rozważaniom na temat pojęcia tekstu kultury i jego zakresu znaczeniowego. Doktorantka zauważa, jak wiele cech kategoryalnych tekstu kultury można przypisać gestom rytualnym, jednak na tym etapie pracy nie daje jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy gesty rytualne można uznawać za teksty kultury (odpowiedź ta pojawia się w zakończeniu pracy). Rozdział ten zawiera także niezbędne dla tej dysertacji, oparte na źródłach leksykograficznych oraz literaturze przedmiotu, ustalenia terminologiczne dotyczące pojęć: *gest*, *rytuał* i wreszcie: *gest rytualny*. Na potrzeby dysertacji Doktorantka przyjmuje, że *gest rytualny* „to powtarzalne i utrwalone kulturowo w pamięci pokoleń, wielokodowe działanie religijne i/lub magiczno-symboliczne wpisane w strukturę obrzędu, która stanowi dla niego podstawowy (ale nie jedyny) kontekst interpretacyjny” (s. 49). Zwięźle sformułowaną definicję uściśla Autorka, podając zestaw obszernie omawianych właściwości pozwalających odróżnić gest rytualny od innych elementów komunikacji niewerbalnej. Należą do nich m.in. wpisanie gestu rytualnego w strukturę obrzędu, charakter performatywny tegoż gestu, jego powtarzalność i niezmiennność na przestrzeni pokoleń oraz wieloznaczność.

Autorka dysertacji sprawnie porusza się w gąszczu wieloznacznych terminów naukowych. Do licznych, omówionych w pracy, terminów z zakresu nauk o kulturze, dodać można także termin *język*. Konteksty, w jakich słowo to pojawia się w opisywanym rozdziale wskazują, że chodzi o kod werbalny, jednak leksem *język* stosowany jest także w odniesieniu do innych systemów znakowych – w tym niewerbalnych (np. *język gestów*, *język niewerbalny*). Autorka dysertacji z funkcjonowania leksemu *język* w takich znaczeniach zdaje sobie sprawę i w dysertacji o nich wspomina. Aby więc refleksje jak ta, że „gest i język to dwa różne kanały przekazywania informacji” (s. 46), mogły w pełni wybrzmieć, podczas przygotowywania wersji do druku proponuję rozważyć ujednoznacznienie terminu *język* i odniesienie go do kodu werbalnego, choćby w przypisie.

Rozdział trzeci pt. *Gest rytualny – budowanie modelu opisu semiotycznego* prezentuje, nawiązujący do ustaleń badaczy z kręgu tartusko-moskiewskiej szkoły semiotycznej i ich

kontynuatorów, model postępowania analitycznego obejmującego trzy płaszczyzny: syntaktyczną, semantyczną oraz pragmatyczną. Na płaszczyźnie syntaktycznej gest rytualny analizowany jest w zestawieniu z innymi znakami obrzędowymi (formułami słownymi, innymi gestami, atrybutami przedmiotowymi), na płaszczyźnie semantyczno-pragmatycznej – w trzech kontekstach: założonym (odnoszącym się do sytuacji obrzędowej, czasu, miejsca), stanowionym/porównawczym (w którym zestawia się sytuacje obrzędowe, w jakich dany gest lub jego odpowiedniki występują, by odsłonić dodatkowe znaczenia i funkcje) oraz historyczno-kulturowym (pozwalającym odnieść semantykę gestu rytualnego do znaczeń uniwersalnych oraz dającym możliwość opisu ewolucji danego gestu, a także jego funkcjonowania współcześnie).

Dokładnie przemyślany i szczegółowo opisany model posłużył jako matryca analityczna w głównym, czwartym rozdziale dysertacji pt. *Eksplikacja wybranych gestów rytualnych*. Z katalogu gestów utworzonego wskutek ekscerpacji bogatej bazy materiałowej (opisanej wyżej) do analizy zostało wybranych 11 gestów rytualnych szczególnie często pojawiających się w obrzędach, bogatych treściowo, z których kilka występuje w postaciach wariantywnych. Tymi gestami są: *całowanie, kreślenie krzyża, kropienie/święcenie, niszczenie, obdarowywanie/ dzielenie się czymś/dzielenie czegoś, obmywanie, obsypywanie/posypywanie/ rozrzucanie, okrażanie/zataczanie kręgu, podskakiwanie/podnoszenie/podrzucanie, uderzanie, umieszczanie/wkładanie czegoś gdzieś/w coś/za coś*. Każdemu gestowi został poświęcony osobny, obszerny podrozdział z wewnętrzną segmentacją odpowiadającą poszczególnym elementom wspomnianej matrycy. Przyjęty schemat działań interpretacyjnych służy uporządkowaniu treści, ale także pozwala zaprezentować bogactwo znaczeń i funkcji omawianych gestów. W efekcie przygotowanych z niezwykłą pieczołowitością analiz Pani Katarzyna Kraczoń stworzyła mini-monografie poszczególnych gestów rytualnych. Szczególnie bogate poznawczo są paragrafy poświęcone kontekstowi stanowionemu (porównawczemu) w obrębie komponentów semantyczno-pragmatycznych gestów. Jak zaznacza Autorka w części metodologicznej dysertacji, stopień rozbudowania tej partii analizy zależy od kompetencji badacza (s. 64). Badaczka, której rozprawę recenzuję, z pewnością wykazała się bardzo wysokimi kompetencjami naukowymi, znakomitą orientacją w wielodyscyplinowych źródłach dotyczących kultury tradycyjnej (poza opracowaniami kulturoznawczymi czy etnograficznymi, najbardziej naturalnymi dla omawianej tematyki, przywoływane są także źródła językoznawcze, etnolingwistyczne, historyczne) oraz umiejętnością samodzielnego wnioskowania i syntezy ekscerpowanych treści.

Podczas przygotowywania pracy do druku warto rozważyć uwzględnienie w spisie treści nie tylko tytułów rozdziałów i podrozdziałów, ale także segmentów niższych rzędów (w poszczególnych podrozdziałach analitycznych numeracja jest czterostopniowa lub bardziej złożona, z najniższym poziomem opisu nieopatrzonym numerem). Pozwoliłoby to na bardziej szczegółowe zapoznanie się z zawartością podrozdziałów analitycznych już na etapie wstępnego oglądu i ułatwiło poruszanie się w obrębie bardzo rozbudowanych analiz (rozdział analityczny liczy ponad dwieście stron).

W rozdziale piątym *Gest rytualny a obrzęd przejścia* Autorka podkreśla znaczenie sekwencyjnego następowania działań obrzędowych w obrzędach przejścia. Odwołując się do koncepcji *rites de passages* Arnolda van Gennepa, przedstawia przykład analizy symboliki oraz funkcji gestów rytualnych towarzyszących przygotowywaniu oraz spożywaniu korowaja, będącego jednym z symbolicznych atrybutów przedmiotowych wesela. Zespoły czynności rytualnych towarzyszących kolejnym etapom działań zogniskowanych wokół korowaja wpisują się w trójfazową strukturę obrzędu przejścia. Gesty wykonywane w fazie preliminalnej, związanej z przygotowaniem pieczywa obrzędowego (w tym: zataczanie kręgu wokół dzieży, wielokrotne kreślenie znaku krzyża, uderzanie łopata o powałę, podskoki, obmywanie rąk, odnoszenie korowaja) mają przede wszystkim charakter sakralno-ochronny, służą zapewnieniu pomyślności parze młodej oraz inicjują rytuał przejścia. Z fazą liminalną związane są gesty zogniskowane wokół przygotowania korowaja do spożycia (m.in. uroczyste wniesienie, okręcanie się z korowajem, w niektórych regionach rozwiązywanie przez młodych węzłów na obrusie pod pieczywem czy upadanie i powstawanie drużby) – mają one podkreślać dokonującą się zmianę stanu nowożeńców. Na fazę postliminalną, związaną ze spożywaniem korowaja, składa się bogactwo gestów, w tym m.in. rozbieranie korowaja z ozdób, krojenie bądź łamanie, obdarowywanie – pełnią one głównie funkcję więziotwórczą.

Znakomite uzupełnienie naukowego opisu gestów rytualnych (w rozdziałach czwartym i piątym) stanowi kilkadziesiąt fotografii przedstawiających przedmioty towarzyszące gestom, autentyczne i rekonstruowane obrzędy. Materiał ilustracyjny Doktorantka pozyskiwała z archiwów, muzeów, a także z Internetu oraz z własnych zasobów. Warto byłoby bardziej docenić tego rodzaju dane, zamieścić w tekście odsyłacze do konkretnych fotografii, a same zdjęcia ponumerować i zewidencjonować w postaci spisu fotografii w końcowej części dysertacji.

Część analityczną rozprawy zamyka podsumowanie, w którym Autorka dysertacji już samym tytułem (*Gest rytualny jako tekst kultury – wnioski końcowe*) odpowiada na pytanie

pozostawione bez rozstrzygnięcia w rozdziale drugim. Konkluzja ta (rozwinęta w postaci kilkunastu argumentów), dzięki umiejscowieniu po strukturalno-formalnej analizie czynności rytualnych rozpowszechnionych w polskiej kulturze, zyskuje na wiarygodności. Podsumowując naukowe rozważania, Pani Katarzyna Kraczoń podkreśla zaobserwowane podobieństwo semantyczno-funkcjonalne pozornie różnorodnych gestów rytualnych, które realizują podobne cele: „sygnalizują moment przejścia, burzą stary porządek i stwarzają świat na nowo, chronią i uświęcają człowieka i wszystko to, co go otacza, zarówno w skali mikro-, jak i makrokosmosu” (s. 289). Dobrym pomysłem, umożliwiającym syntetyczny ogląd zagadnienia, było tabelaryczne zestawienie funkcji kulturowych i społecznych omawianych gestów rytualnych. Doktorantka zaproponowała zestaw 17 funkcji, z których wybrane przypisuje każdemu z 11 gestów. Tu drobna uwaga: Autorka informuje (s. 286), że wytłuszczonymi krzyżykami w tabeli oznacza funkcje dominujące dla danego gestu, jednak wytłuszczenia się tam nie pojawiają.

Integralną część dysertacji stanowi bardzo bogata *Bibliografia*, której spis zajmuje niemal 25 stron. Autorka rozprawy znakomicie orientuje się w literaturze przedmiotu, umiejętnie dokonuje jej wyboru, wprowadzane przywołania zawsze opatruje odautorskim komentarzem.

Dysertacja doktorska Pani Katarzyny Kraczoń to praca dojrzałego badacza kultury ludowej. Na uznanie zasługuje zarówno dobór metodologii opisu, jak i poziom merytoryczny analizy i sposób prowadzenia naukowego wywodu. Wyjście w opisie gestów poza charakterystykę znaku w aspekcie syntaktycznym i koncentracja na interpretacji kontekstowej pozwoliła Autorce dysertacji szeroko spojrzeć na omawiane zagadnienia. Holistycznemu ujęciu miejsca i funkcji gestu w obrzędzie posłużył również fakt, że Doktorantka nie ogranicza opisu semantyczno-pragmatycznego wymiaru gestów do ujęcia historycznego, rejestrującego stan zachowania elementów tradycyjnej kultury wsi, w wielu przejawach recesywnych, a nawet archaicznych, ale odwołuje się także do ich obecnego funkcjonowania. Dojrzałe diagnozuje zmiany zachodzące w obrzędowości ludowej, dostrzegając choćby desakralizację i desemantyzację jej elementów czy coraz częstsze funkcjonowanie czynności rytualnych w wymiarze wyłącznie ludycznym.

Podstawa materiałowa rozprawy, jak zaznaczono wyżej, jest bardzo obszerna. Ponieważ jednak, co sama Doktorantka podkreśla (s. 8), Lubelszczyzna to region szczególnie bogato reprezentowany w materiałach źródłowych wykorzystywanych w pracy, można zauważyć brak nazwiska badaczki wyjątkowo zasłużonej dla opisu kultury tradycyjnej tego

obszaru – Haliny Pelcowej. Jej publikacje byłyby dobrym uzupełnieniem zarówno części wstępnej, metodologicznej, w której Pani Katarzyna Kraczoń uzasadnia traktowanie Lubelszczyzny jako regionu kulturowego, jak i części analityczno-interpretacyjnej. Tu przydatny byłby zwłaszcza jedenasto-, a wkrótce już dwunastotomowy etnolingwistyczny *Słownik gwar Lubelszczyzny*, który sam w sobie stanowi olbrzymi korpus tekstów mówionych pochodzących z ponad 600 wsi tego regionu. Co prawda najbardziej związany z tematem doktoratu tom X *Obrzędowość i obyczajowość ludowa* ukazał się w 2022 r. (zatem Doktorantka mogła nie mieć do niego dostępu), ale i wcześniejsze części zawierają hasła istotne dla tej rozprawy (np. *król* ‘sноп zboża’ – t. I, *kutia, korowaj* – t. VI). Ten brak warto nadrobić podczas przygotowywania pracy do druku.

Tak bogate, wielowątkowe zagadnienie, jakim zajmuje się Doktorantka, zawsze otwiera kolejne możliwości badawcze. Autorka dysertacji zdaje sobie sprawę z naukowego potencjału tematyki związanej z gestami i zarysowuje niektóre z perspektyw w końcowej refleksji. Zaznacza, że można by poszerzyć analizę choćby o rozważania semantyczne i etymologiczne skoncentrowane na gwarowych wariantach nazw gestów i obrzędów kluczowych w dysertacji czy też o interpretację kolejnych gestów.

W przyszłości analizę gestu rytualnego można by wzbogacić także o opis jego morfologii, charakterystykę samego ruchu, w wypadku niektórych gestów niezwykle istotną, obwarowaną szeregiem nakazów i zakazów. O istotności zachowywania odpowiedniej formy gestu w obrzędzie pisze Doktorantka, przywołując wrażenia z badań terenowych, podczas których można było pozyskać informacje „na temat tego, w jaki sposób wykonywano dane gesty, dlaczego właśnie tak” (s. 8). Również we wnioskach końcowych, podkreśla, że gesty „wykonywane są zgodnie z utrwalonymi zasadami” (s. 283). Przykładów potwierdzających te obserwacje można podać wiele, np. gest obsypywania/ posypywania/ rozrzucania konkretyzowany w pozbywaniu się skorup z poświęconych jaj wielkanocnych na Pogórze Ciężkowickim jako gest ochronny jest obwarowany koniecznością wykonywania ruchu *od siebie* – w kilku wariantach: *od siebie do nieba* jako działanie chroniące drób przed ptakami drapieżnymi, zwłaszcza jastrzębiami bądź *od siebie w stronę lasu* dla ochrony tegoż drobiu przed zwierzętami leśnymi, zwłaszcza lisami. Konkretny porządek ruchów składających się na gest jest szczególnie istotny np. przy kreśleniu znaku krzyża, co dokładnie opisuje literatura dotycząca gestów liturgicznych (jego morfologię szczegółowo przedstawia Beata Drabik w monografii *Ciało – kultura – sacrum. Semantyka i pragmatyka gestu kultowego na przykładzie wybranych kinezycznych znaków liturgii katolickiej*, opublikowanej w 2022 r.,

już po ukończeniu dysertacji przez Doktorantkę. Podpowiadam tę lekturę na czas ewentualnego przygotowywania pracy do druku). Powyższe refleksje nie mają na celu wykazania braków w obecnym kształcie pracy, stanowiącej pod względem metodologicznym i merytorycznym spójną całość, ale raczej pokazanie kolejnych możliwości badawczych w ramach zagadnienia interesującego Doktorantkę.

Lektura dysertacji dostarcza nie tylko specjalistycznej wiedzy kulturoznawczej i etnograficznej z zakresu miejsca czynności rytualnych w obrzędach dorocznych i rodzinnych, ale również pozytywnych wrażeń estetycznych – za sprawą wysokiego poziomu językowego tekstu. Doktorantka posługuje się erudycyjnym, zdyscyplinowanym stylem naukowym, w którym widoczna jest zarówno troska o skrupulatność opisu oraz precyzję terminologiczną, jak i dbałość o stosowną formę leksykalno-składniową tekstu, a także o jego warstwę edytorską. Przed publikacją opracowania warto byłoby skorygować pewne (nieliczne) niedopatrzenia językowe, np. formę D. Im rzeczownika *wotum* (pojawia się postać *wot* zamiast: *wotów*, s. 171, 172, 173), pisownię zaprzeczonego przysłówka *nie mniej* (s. 268, 288), czy pomyłki leksykalne, np. *przypadek* zamiast: *przyczyna* we fragmencie: *nie bez przypadku pojawia się liczba trzy* (s. 227), a w definicji obrzędu *przypis* zamiast: *przepis* (por. ‘zespół uświęconych tradycją, często określonych przypisami, czynności’, s. 271).

Dysertacja doktorska Pani mgr Katarzyny Kraczoń wnosi istotny wkład w badanie zagadnienia gestów w obrzędach dorocznych i rodzinnych, jest nowatorska, bogata materiałowo, niezwykle wartościowa naukowo, a także interesująca poznawczo również dla niespecjalistów – osób zainteresowanych wiejską obrzędowością, poszukiwaczy lokalnej tożsamości kulturowej. Z pewnością powinna zostać opublikowana.

Recenzowana praca doktorska spełnia z nadwyżką warunki określone w art. 13.1. ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki ((DZ.U. z dnia 16 kwietnia 2003 r., art. 13, pkt 1), dalej także: Dz. U. poz. 1789 z 2017 r., Dz. U. poz. 261 z 2018 r.), stanowi oryginalne rozwiązanie problemu badawczego, wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną Doktorantki w dyscyplinie nauk o kulturze i religii oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. **Stawiam zatem wniosek o przyjęcie rozprawy i dopuszczenie Pani mgr Katarzyny Kraczoń do dalszych etapów przewodu doktorskiego, a także o wyróżnienie dysertacji.**

Kraków, 20 marca 2023 r.

dr hab. Anna Piechnik, prof. UJ